

Van vraagouder tot draagmoeder
**De babybusiness
tussen Israël en Georgië**

Sigrid Vertommen en Aïlien Reyns

MO*papers is een serie analyses die uitgegeven wordt door Wereldmediahuis vzw. Elke paper brengt fundamentele informatie over een tendens die de globaliserende wereld bepaalt. **MO***papers worden toegankelijk en diepgaand uitgewerkt.

MO*papers worden niet in gedrukte vorm verspreid. Ze zijn gratis downloadbaar op www.mo.be. Bij het verschijnen van een nieuwe paper wordt een korte aankondiging gestuurd naar iedereen die zijn of haar e-mailadres bezorgt aan mopaper@mo.be (onderwerp: alert)

Sigrid Vertommen is Marie Curie Fellow aan het departement *Global Health and Social Medicine* van King's College in Londen. Ze verricht postdoctoraal onderzoek naar de wereldwijde fertiliteitsnetwerken tussen Israël en Georgië, met de nadruk op de politieke economie van eiceldonatie en draagmoederschap. Sigrid is ook actief in Slow Science beweging.

Aïlien Reyns is een Brussels audiovisueel kunstenares en medeoprichtster van het transdisciplinair productie- en distributiec collectief Tripot.

De tekst van deze paper kwam tot stand met de steun van het Fonds Pascal Decroos en het Horizon 2020 onderzoek en innovatie programma van de Europese Unie, H2020-Marie Skłodowska-Curie Actions- IF-2015 [Grant no. 704261].

De auteurs danken alle draagmoeders, eiceldonoren, dokters, makelaars en activisten in Israël/Palestina en Georgië voor het delen van hun ideeën, visies en kostbare tijd. Voor de vermelde draagmoeders en eiceldonoren werden pseudoniemen gebruikt, evenals voor een aantal dokters en vruchtbaarheidsmakelaars die dat uitdrukkelijk hebben gevraagd.

Redactieraad **MO***papers: Lieve De Meyer (eindredactie), Rudy De Meyer (11.11.11), Gie Goris (MO*), Gijs Justaert (Wereldsolidariteit), Emiel Vervliet (hoofdre dactie MO*papers).

Informatie: mopaper@mo.be of MO*paper, Vlasfabriekstraat 11, 1060 Brussel
Suggesties: emiel.vervliet@telenet.be

Wereldmediahuis is ook uitgever van het printmagazine MO*, de mondiale nieuwssite www.MO.be, en van de nieuwsbrief eMO* (tweemaal per week). Verder organiseert de vzw MO* lezingen en mondiale cafés.

Overname van de teksten is toegestaan mits toestemming van auteur en uitgever.

INLEIDING

» Het Heilig Land staat al langer bekend om zijn mythische verhalen over miraculeuze concepties, maar het verhaal van Moran en Yoni Cohen, een Israëliisch paar en hun pasgeboren baby's Tomi en Adam tart wellicht ieders verbeelding. Tomi en Adam werden kort na elkaar geboren in de lente van 2017. Ze zijn genetisch verwant, maar toch geen tweelingbroers in de strikte zin van het woord. Tomi kwam ter wereld in Tel Aviv uit de buik van zijn biologische moeder Moran, terwijl Adam in de Georgische hoofdstad Tbilisi werd geboren uit de buik van een Georgische draagmoeder.

Na verschillende mislukte pogingen om zwanger te worden en moeilijk te verwerken miskramen riepen Yoni en Moran de hulp in van *Manor Medics*, een Israëliisch fertiliteitsagentschap dat gespecialiseerd is in internationaal draagmoederschap in Georgië. Hoewel het merendeel van de embryo's die tot stand kwamen via in-vitrobevruchting van de eicellen van Moran met de zaadcellen van Yoni werd ingebracht in de baarmoeder van de Georgische draagmoeder, plaatste Manor Medics ook één embryo terug in de baarmoeder van Moran, in een ultieme poging om de kinderwens van het paar op vrij 'natuurlijke' wijze te vervullen. Verbazend genoeg resulteerden beide embryo-transfers in een zwangerschap en waren zowel de Israëliische vraagmoeder als de Georgische draagmoeder in verwachting van een baby.

Draagmoederschap is een reproductieve methode waarbij een draagmoeder een kind draagt en baart voor wensouders die dat omwille van een sociale (bijvoorbeeld homoseksualiteit) en/of een biologische reden (bijvoorbeeld vrouwen met een beschadigde, misvormde of geen baarmoeder) zelf niet kunnen. Bij de huidige procedures wordt vooral gebruik gemaakt van hoogtechnologisch draagmoederschap, waarbij een embryo van de wensouders na in-vitrofertilisatie wordt ingebracht bij de draagmoeder en er dus geen genetische band bestaat tussen de draagmoeder en het kind. Veel draagmoederschapprocedures vereisen een dubbele reproductieve interventie, van enerzijds een eiceldonor die de

eicel en dus het genetisch materiaal levert, en anderzijds een draagmoeder die de baby draagt en baart. De wetgeving op het vlak van draagmoederschap is complex, veranderlijk en verschilt sterk van land tot land. In veel landen is draagmoederschap bij wet verboden, zoals in Frankrijk, Italië, Zwitserland en IJsland. Sommige landen staan enkel altruïstisch draagmoederschap (zonder financiële vergoeding) toe, zoals bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk, Canada of Griekenland. In Israël, Oekraïne, Georgië, Iran, Rusland en enkele Amerikaanse staten als Californië, Delaware, Florida en Nevada is commercieel draagmoederschap toegestaan, meestal alleen voor getrouwde heteroseksuele paren. In de meeste landen bestaat er echter geen wetgeving in verband met draagmoederschap, zoals in België en Zweden.

De Israëliische tv-zender Channel 10 bracht het complexe geboorteverhaal van de twee baby's in beeld. Terwijl mama Moran in Israël bleef om te bevallen van baby Tomi, vertrok papa Yoni naar Tbilisi om baby Adam op te halen. Hij was niet de enige Israëliische wensouder die daar wachtte op een draagmoederbaby. Samen met tientallen andere Israëliische paren verbleef Yoni in een van de grote appartementencomplex van Manor Medics. Daar brengen de wensouders de eerste prille maanden van hun baby door, in afwachting dat ze de officiële reisdocumenten voor het kind krijgen. Hoewel elk paar zijn eigen wooneenheid heeft, gebeuren heel wat van de kook-, eet- en babyactiviteiten gemeenschappelijk. "Soms lijkt het wel alsof we hier in een *kibboets* wonen", aldus een van de wensouders – een verwijzing naar de collectieve landbouwnederzettingen in Israël/Palestina, gebaseerd op zionistische en overwegend socialistische woon- en werkprincipes. De meeste van die *kibbutzim* werden vanaf het begin van de twintigste eeuw opgericht door en voor zionistische joden uit Europa en Rusland.

In deze paper brengen we de bloeiende draagmoederschapsbusiness tussen Israël en Georgië in kaart, met bijzondere aandacht voor de rol van vrouwen in deze steeds globaler en lucratiever wordende babybusiness. Op basis van veldwerkon-

derzoek in Israël/Palestina (augustus 2017) en Georgië (mei 2018) met de steun van het Fonds Pascal Decroos, belichten we zowel de Israëlische vraagzijde als de Georgische draagzijde van het internationaal draagmoederschap. Wat komt er alle-

maal kijken bij zo'n procedure? Wie is er allemaal bij betrokken? Waarom kiezen steeds meer Israëli's voor een Georgische draagmoeder en waarom beslissen steeds meer Georgische vrouwen om als draagmoeder aan de slag te gaan?

DE GEBORTE VAN EEN ISRAËLISCHE MARKT VOOR DRAAGMOEDERSCHAP

» We beginnen ons verhaal in een trendy kantoor in het centrum van Tel Aviv bij Doron Mamet, een van de pioniers van de Israëlische draagmoederschapsindustrie. “Doron is een fantastisch mens en familiemaker”, fluistert een van zijn medewerkers ons glimlachend toe terwijl ze de koffie inschenkt. In 2008 richtte hij *Tammuz Family* op, een agentschap dat gespecialiseerd is in draagmoederschap voor homoparen. Doron legt uit dat commercieel draagmoederschap sinds 1996 wettelijk toegelaten is in Israël, maar enkel voor heteroseksuele paren en sinds kort ook voor alleenstaande vrouwen. De steeds groter wordende groep van Israëlische homoparen die biologisch vaderschap ambieert, moest dus elders op zoek naar een draagmoeder.

Doron, die zelf samen met zijn partner twee kinderen kreeg via een Amerikaanse draagmoeder, legt uit dat draagmoederschap in de Verenigde Staten kwalitatief hoogstaand maar bijzonder duur is. In California, het epicentrum van de internationale fertiliteitsindustrie, kost draagmoederschap gemiddeld tussen 100.000 en 150.000 dollar. Ook in Israël tellen heteroseksuele paren al snel 70.000 dollar neer. “Daarom begonnen we met Tammuz na te denken over goedkopere routes voor draagmoederschap”, legt Doron uit. “In mijn vorig leven werkte ik in de hightechindustrie, waar heel wat activiteiten en werk werden uitbesteed aan lagelonenlanden als India.”

Het bleek een succesformule. Sinds 2008 brachten Doron en zijn team al meer dan 650 baby's ter wereld via internationaal draagmoederschap - niet alleen voor homoseksuele wensouders, maar ook voor heteroseksuele paren die de complexe bureaucratie van de Israëlische draagmoederschapsprocedure

wilden omzeilen en een goedkoper alternatief zochten in het Globale Zuiden. Hoeveel Israëli's intussen al een baby kregen via internationaal draagmoederschap, is niet duidelijk. Uit een rapport van de Knesset, het Israëlische parlement, uit 2013 blijkt dat er tussen 2004 en 2013 bijna 500 Israëlische baby's werden geboren via internationaal draagmoederschap. Sindsdien is de vraag echter exponentieel toegenomen.

Het duurde dan ook niet lang voor er naast Tammuz tientallen andere Israëlische agentschappen werden opgericht om tegemoet te komen aan de toenemende vraag. Draagmoederagentschappen bemiddelen tussen de verlangens van de wensouders en het internationale aanbod van eiceldonoren en draagmoeders. Ze coördineren alle medische, juridische en logistieke aspecten van de procedure in Israël. Zo volgen ze de vruchtbaarheidbehandeling van de wensouders in Israël op. Indien nodig helpen ze met de selectie van een eiceldonor. Ze zorgen er bovendien voor dat het ingevroren reproductief lichaamsmateriaal (eicellen, sperma of embryo's) veilig getransporteerd wordt naar het draagmoederland. Zoals Doron het samenvat: “Kort gezegd breng ik het sperma van Israëlische homoparen samen met eicellen van Amerikaanse of andere westerse eiceldonoren, om de bevruchte eicellen vervolgens over te brengen naar een fertiliteitskliniek in Mumbai en de embryo's ten slotte in te planten in de baarmoeders van Indiase draagmoeders.” Daarnaast staat Tammuz ook in voor de coördinatie met de Israëlische ambassade in het draagmoederland en met de familierechtbank en het ministerie van Binnenlandse Zaken in Israël, zodat de draagmoederschapsbaby erkend kan worden als Israëliër burger en de juiste reis- en identiteitspapieren krijgt.

Ondanks de stroperige promotietaal op hun websites – in termen van ‘roze babywolken’ en ‘onbetaalbaar familiegeluk’ – zijn draagmoederagenschappen wel degelijk commerciële bedrijfjes. In tegenstelling tot non-profitadoptieagenschappen rekenen ze gemiddeld tussen 9.000 en 12.000 dollar voor de geleverde diensten – dat is een derde van de totale kosten. Draagmoederagenschappen gebruiken tal van marketingstra-

tegieën om hun diensten te promoten en de kosten te drukken, zoals garantieprogramma's die een *take home baby* garanderen of *egg cell sharing*, waarbij twee paren de eicellen uit één donatie delen. Maar de voornaamste wijze waarop de agenschappen winst maken, is door te besparen op de reproductieve arbeid van draagmoeders en eiceldonoren door die uit te besteden naar het Globale Zuiden.

DE INTERNATIONALE BABYROUTES

De eerste populaire draagmoederbestemmingen waren India, Thailand en Nepal, waar de procedure meer dan de helft goedkoper was dan in Israël en slechts tussen 25.000 en 50.000 dollar kostte. Draagmoederschap was in deze Zuid-oost-Aziatische landen niet uitdrukkelijk toegestaan maar ook niet wettelijk verboden. In die juridische schemerzone vonden enkele schandalen plaats. In Nepal bijvoorbeeld werd tijdens de aardbeving van 2015, die 9.000 mensen het leven kostte, duidelijk hoe omvangrijk de Israëliische draagmoederschaps-industrie was. Toen Israël als een van de eerste landen een humanitaire reddingsmissie naar Nepal zond, bleek een van de voornaamste prioriteiten de evacuatie van de draagmoeder-

schapsbaby's en hun vaders te zijn. De Indiase draagmoeders, die na de toenemende beperkingen op internationaal draagmoederschap in India waren overgebracht naar Nepal om te bevallen, bleven in het Nepalese rampgebied achter.

Kort na die schandalen stelden Thailand, India, Nepal, en later ook Cambodja, Laos en Mexico, een wettelijk verbod in op internationaal draagmoederschap. In dat snel veranderende juridische klimaat treden nu voormalige Oostbloklanden als Oekraïne, Rusland en Georgië op de voorgrond als de meest stabiele *lowcost* draagmoederlanden, zij het alleen voor heteroseksuele wensouders.

ISRAËLISCHE DRAAGMOEDERAGENTSCHAPPEN IN GEORGIË

› Vier Israëlische draagmoederagentschappen zijn actief op de Georgische babymarkt. De grootste speler is *Manor Medics*, onder leiding van Avi Manor. Daarnaast zijn er ook *Viva Family*, *Royal Surrogacy* en *Parenthood Centre*.

‘Parenthood Centre’ werd in 1996 opgericht door twee maatschappelijk werkers, Ada Atias en Mina Yolzari. Initieel boden zij alleen lokale draagmoederschapsprocedures in Israël aan, maar na verloop van tijd waagden ze zich ook op de internationale markt. “Eerst waren we vooral actief in India, waar de draagmoeders jonge en vaak onderdanige vrouwen waren als gevolg van de lokale patriarchale cultuur,” zegt Mina, “maar in Georgië ligt dat anders. Daar drinken en roken vrouwen vaker of hebben ze al vaker abortussen ondergaan, wat allemaal niet ideaal is voor draagmoederschap.” Niettemin trekt Mina elke maand naar Georgië, met een draagbare container vol diepgevroren Israëlische embryo’s in haar handbagage.

“Ik haat al dat vliegen”, bekent ze. We ontmoeten Mina voor het eerst in haar kantoor in Kiryat Ono, een stadje vlak bij Tel Aviv. Ze is een openhartige maar kordate zakenvrouw. De meeste paren die ze over de vloer krijgt, zijn joods-Israëlische wensouders uit de middenklasse. “Heel af en toe komt er eens een christelijk Arabisch-Israëlisch paar aankloppen, maar

“WEES VRUCHTBAAR EN TALRIJK”

› Met een gemiddelde van 3,12 kinderen per vrouw is Israël het meest ‘vruchtbare’ van de OESO-landen, waar het gemiddelde rond 1,7 kinderen schommelt. “Een ware vruchtbaarheidscultus”, zo noemde de Britse schrijfster Lesley Hazleton het in 1977. Die cultus wordt ook sterk aangemoedigd door de Israëlische overheid. Sinds de oprichting in 1948 staat de staat Israël bekend om zijn pronatalistisch beleid, dat gericht is op hoge geboortecijfers en grote gezinnen. Ook op het gebied van medisch begeleide voortplanting merken we een zelfde ‘kindvriendelijk’ beleid. Zo heeft Israël het hoogste aantal fertilitetsklinieken per inwoner ter wereld. Bovendien zijn Israël’s bij uitstek ‘s werelds grootste consumenten van fertilitetsbehandelingen. Dit valt deels te verklaren door de ongeziene generositeit van de Israëlische overheid die elke vrouw subsidi-

moslims zien we bijna nooit. Hun religie verbiedt draagmoederschap.” ‘Arabische Israël’s’ is de courante Israëlische term om te verwijzen naar de 1,8 miljoen Palestijnen die in Israël wonen.

Niet alleen voor de islam, maar ook voor het jodendom ligt draagmoederschap in principe gevoelig. Het jodendom is immers een matrilineaire godsdienst, die wordt doorgegeven van moeder op kind. Aangezien de joodse religie de vrouw die het kind draagt en baart beschouwt als de enige ‘echte’ moeder, is het dus de draagmoeder die haar religie doorgeeft. Daarom is het bij een lokale draagmoederschapsprocedure in Israël bij wet verplicht dat de draagmoeder en de vraagmoeder dezelfde religie delen. Dit religieuze gebod weerhoudt echter weinig joodse Israël’s om een goedkope en beschikbaar draagmoeder in het buitenland te rekruteren, ook al is die zelden joods. In dat geval wordt de draagmoederbaby bij aankomst in Israël bekeerd tot het jodendom, zodat het kind kan opgroeien met volwaardige nationale en burgerrechten die alleen joodse onderdanen genieten in Israël. Op de vraag waarom er zoveel Israëliërs een internationale draagmoederschapsprocedure starten, antwoordt Mina prompt: “Omdat we hier in Israël geobsedeerd zijn om veel kinderen te krijgen natuurlijk.”

eert voor een onbeperkt aantal fertilitetsbehandelingen, tot er twee kinderen geboren worden uit haar huidige relatie.

“Fertiliteit en moederschap behoren tot de fundamenten van dit land”, vertelt Orna Donath vanop het terras van een trendy café in Tel Aviv. Ze heeft net haar controversiële boek *Regretting Motherhood* gepubliceerd over vrouwen in Israël die hun keuze voor het moederschap betreuren. “Afwijken van de reproductieve norm, betekent dat elk banaal ritje in een taxi kan uitdraaien op een stormachtige discussie over de noodzaak om als vrouw kinderen op de wereld te zetten.”

Niet alleen vrouwen, maar ook heel wat mannen zijn in de ban van Israëls babycultus. “Hier word je pas een deel van de stam

als je nageslacht hebt”, weet Udi Ayelet van de *Association of Israeli Gay Fathers*, een organisatie die pleit voor gelijke ouderschapsrechten voor homoparen via adoptie, co-ouderschap en vooral draagmoederschap. Op 22 juli 2018, tijdens de bloedige militaire repressie van de protesten in Gaza, organiseerde hij samen met andere holebi-organisaties een nationale draagmoederstaking of *surrogacy strike*. Die volgde na de beslissing

van de Knesset om draagmoederschap in Israël alleen uit te breiden voor alleenstaande vrouwen en niet voor homoseksuele mannen, die nochtans de grootste vragende partij zijn. Na tal van massabetogingen in het centrum van Tel Aviv, bijgewoond door honderdduizenden manifestanten, werd op 22 juli een nationale staking afgekondigd.

PRONATALISME IN PERSPECTIEF

Waar komt die Israëlische drang naar baby's en grote gezinnen vandaan? “Drie redenen”, antwoordt genderexperte Orna Donath stellig. “De Holocaust, het jodendom en de bezetting.” Ze legt uit dat de nachtmerrie van de Holocaust nog vers in het geheugen ligt. Veel Israëli's vinden het vanzelfsprekend dat de levens van de zes miljoen uitgeroeide joden op de een of andere manier gecompenseerd moeten worden.

Ook de rol van de joodse religie kan niet worden onderschat. We trekken naar Nachlaot, een orthodox-joodse buurt in West-Jeruzalem, waar we te gast zijn bij *Keren Gefen*, een organisatie die gratis psychologische en emotionele ondersteuning biedt aan joodse vrouwen met vruchtbaarheidsproblemen. “Het eerste en belangrijkste joodse gebod is vruchtbaar en talrijk zijn”, vertelt Yali ons terwijl ze yogamatten uitrolt. Ze is yogalerares bij *Keren Gefen* en geeft *mind-body fertility* cursussen. “Kinderloos zijn in een ultraorthodoxe omgeving is een absolute ramp”, legt Yali uit. Ze vertelt het verhaal van een charedisch-joodse vrouw die privésessies wilde volgen omdat ze maar vijf kinderen had, terwijl al haar zussen en vriendinnen er twaalf tot vijftien hadden. Tijdens de sessies leert Yali deze gestresste vrouwen hoe ze opnieuw toenadering kunnen vinden tot hun lichaam via ademhalings- en relaxatieoefeningen.

Een derde doorslaggevende factor ligt in de aanslepende Palestijnse kwestie, die een demografische schaduw werpt over Israëls reproductieve beleid. Volgens het zionisme, de dominante Israëlische ideologie, kan er pas sprake zijn van een joodse

staat in Israël als er tegenover de Palestijnse bevolking een joodse demografische meerderheid staat. “De rode lijn voor de Arabieren is 20 procent van de bevolking, en die mag niet worden overschreden”, stelde voormalig Eerste Minister Yitzhak Rabin destijds.

Die demografische dreiging wordt niet alleen ontmanteld via een getrapte immigratiebeleid dat alleen joodse migratie naar Israël toestaat, maar in mindere mate ook via een reproductief beleid dat vooral joodse Israëli's aanmoedigt om ‘vruchtbaar en talrijk’ te zijn hoewel alle Israelische burgers bij wet recht hebben op vruchtbaarheidsbehandelingen. In de wet over eiceldonatie staat bijvoorbeeld vermeld dat de donor en de ontvanger van de eicel dezelfde religie moeten hebben, een ‘religieuze’ richtlijn die sommigen eerder als racistisch interpreteren. Dat betekent dus dat een joodse vrouw geen eicel kan doneren aan een christelijke of islamitische (lees: Palestijnse) vrouw, en vice versa.

Dezelfde logica wordt ook toegepast voor de wet op draagmoederschap in Israël. Een overheidscomité waakt erover dat de draagmoeder en de vraagmoeder dezelfde religie delen. Aangezien Palestijnse vrouwen in Israël zelden eicellen doneren of draagmoeder zijn, impliceert dit ook dat ze in de praktijk geen gebruik kunnen maken van die reproductieve technologieën. “Individuele voortplanting is voor veel Israëli's nog altijd een zaak van collectief overleven”, verklaart Mina van ‘Parenthood Centre’. “Met zoveel oorlogen en aanslagen heeft Israël bovendien nood aan soldaten.”

VAN MOEDER GEORGIË TOT DRAAGMOEDER GEORGIË

» Het is een warme lentedag in Tbilisi. Na enig klimwerk bereiken we eindelijk de top van de Sololaki-heuvel, waar we worden opgewacht door Moeder Georgië, een indrukwekkend twintig meter hoog aluminium standbeeld. Kartlis Deda is de bekendste vrouw van Georgië en tevens het nationale symbool. Sinds 1958 waakt zij over de parel van de Kaukasus, gehuld in een traditioneel gewaad met een glas wijn in de linkerhand en een zwaard in de rechterhand. Gastvrij, maar altijd op haar hoede voor nieuwe bezoekers: een begrijpelijke houding gezien de turbulente geschiedenis en actualiteit van de voormalige Sovjetrepubliek, met afscheidingsbewegingen in Abchazië en Zuid-Ossetië en voortdurende spanningen met Rusland.

Sinds het begin van de jaren 2000 krijgt Moeder Georgië een nieuw type bezoekers over de vloer, met name onvruchtbare wensouders die op zoek zijn naar een goedkope draagmoeder.

Omwille van haar strategische ligging tussen Europa en Azië ontvangt Draagmoeder Georgië vraagouders uit alle hoeken van de wereld, van China, Zweden en Turkije tot Spanje, Saoedi-Arabië, Rusland en de Verenigde Staten.

Ook Israëlische paren waren bij de eersten om gebruik te maken van die reproductieve diensten. Hoewel de Israëlische ambassade in Tbilisi niet happig is om exacte cijfers te geven, blijkt uit onze ruwe schattingen dat er maandelijks tussen 30 en 50 draagmoedersbaby's naar Israël terugkeren. Israël en Georgië onderhouden al enige tijd goede relaties, niet alleen op het vlak van toerisme en *hasbara* (propaganda en voorlichting), maar ook op het gebied van wapenhandel en militaire opleiding. Sinds kort maakt ook de baby-industrie deel uit van de nauwe politiek-economische samenwerking tussen de beide landen.

DE GEORGISCHE BABYMAKELAARS: “U VRAAGT, WIJ DRAGEN”

» We starten ons Georgisch avontuur in een notariskantoor in hartje Tbilisi, waar Mina Yolzari van het Israëlische ‘Parenthood Centre’ contracten met draagmoeders aan het ondertekenen is als gevolmachtigd vertegenwoordigster van de wensouders. Mina heeft ermee ingestemd dat we haar een paar dagen volgen tijdens haar babybusiness in Tbilisi. “De Israëlische wensouders komen meestal alleen om de baby op te halen, dus ik onderteken de contracten in hun naam vooraleer de embryotransfer plaatsvindt”, legt ze uit terwijl draagmoeder na draagmoeder het kantoor binnen en even snel weer buiten wandelt. Toen Mina vijftien jaar geleden voor het eerst in Georgië aankwam, was de lokale reproductieve infrastructuur beperkt. Intussen is Georgië uitgegroeid tot een droombestemming voor fertiliteitstoerisme.

Tijdens ons korte verblijf in Georgië spreken we met vertegenwoordigers van tien verschillende draagmoederagentschappen en met dokters en embryologen uit zes grote fertiliteitsklinieken die gespecialiseerd zijn in (internationaal) draagmoederschap. Na het notarisbezoek stelt Mina ons voor aan Nargiza van *Surrogacy Tours*, het lokale draagmoederagentschap waarmee ‘Parenthood Centre’ samenwerkt. ‘Surrogacy Tours’ staat in voor het

rekruteren en begeleiden van de eiceldonoren en draagmoeders. Nargiza vertelt ons dat ze een databank met een tweehonderdtal beschikbare draagmoeders en eiceldonoren heeft, waaruit de wensouders kunnen kiezen. In tegenstelling tot de Verenigde Staten of Israël, waar paren soms maandenlang moeten wachten op een beschikbare draagmoeder, zijn er in Georgië geen wachtlijsten. “Er zijn hier zoveel vrouwen die draagmoeder of eiceldonor willen worden, dat we 20 procent van de kandidaten moeten weigeren na intakegesprekken en de medische screening.” De vrouwen worden gerekruteerd via sociale media of mond-tot-mondreclame van lokale tussenpersonen (fixers) die rondgaan in plaatselijke gemeenschappen en buurten. Die fixers zijn vaak voormalige draagmoeders die tegen commissie werken en een klein bedrag krijgen voor elke nieuwe draagmoeder of eiceldonor die ze inlijven voor het agentschap. Op basis van foto's en gedetailleerde achtergrondinformatie kiezen de wensouders vervolgens een draagmoeder en eventueel een eiceldonor uit de databank.

De selectiecriteria voor draagmoeders en eiceldonoren zijn erg uiteenlopend, legt Nargiza uit. “De eiceldonor geeft haar genen

door, en wordt dus gekozen op basis van haar scholingsgraad, hobby's, medische achtergrond en uiterlijk, terwijl de draagmoeder slechts de oven is waarin het broodje negen maanden lang gebakken wordt." Draagmoeders zijn vaak alleenstaande vrouwen tussen 21 en 38 jaar oud, die minstens een kind moeten hebben. Eiceldonoren zijn 18 tot 30 jaar oud en meestal studentes uit de lagere middenklasse.

Zodra de wensouders een eiceldonor of draagmoeder geselecteerd hebben, coördineert het lokale draagmoederagentschap alle medische en administratieve zaken in Georgië. Het agentschap zorgt ervoor dat de eiceldonoren en draagmoeders hun medicatie nemen, doktersafspraken bijwonen en hun contractuele verplichtingen tegenover de wensouders nakomen. "Wij zijn het eerste aanspreekpunt voor de draagmoeders en we controleren alles", legt Nargiza uit, terwijl ze een snelle blik op haar rinkelende gsm werpt. "Mijn Israëliisch echtpaar," zegt ze verontschuldigend, "dit telefoontje moet ik echt beantwoorden."

Terwijl Nargiza al telefonierend door de kamer ijsbeert, raken we aan de praat met Natia, een van de draagmoeders van 'Surrogacy Tours' die net het kantoor is komen binnenwandelen met haar

dochtertje. "Ik heb geld nodig om medicijnen te kopen", legt ze uit in gebrekkig Engels. Natia is zeven maanden ver in haar zwangerschap voor een Chinees echtpaar. Het is haar eerste draagmoederschap. Ons gesprek wordt abrupt onderbroken door Nargiza, die opnieuw het woord neemt en duidelijk maakt dat 'haar meisjes' goed verzorgd worden. Ze legt uit dat draagmoeders de beste medische zorg genieten, en bovendien goed betaald worden.

De kostprijs van een draagmoederschapsprocedure in Georgië ligt rond 30.000 dollar, waarvan de helft naar de draagmoeder gaat. Een procedure met een eiceldonor kost 36.000 dollar. Voor 50.000 dollar krijgen de wensouders een VIP-procedure, waarbij de kosten van hotelaccommodatie, een privéchauffeur, vertalers en een kinderverzorgster inbegrepen zijn. Natia is verheugd dat ze een onvruchtbaar paar kan verblijden met een baby, maar ze denkt niet dat ze het een tweede keer zou doen. "Dat zeggen ze allemaal," komt Nargiza al lachend tussen, "maar de meesten zien we terug voor een tweede of derde draagmoederschap." Voor we afscheid nemen, vragen we snel Natia's telefoonnummer, zodat we nog een keertje apart kunnen afspreken om haar verhaal te horen zonder Nargiza's bazige interventies.

EEN FERTILITEITSKLINIEK IN DE ZEVENDE HEMEL

Onze volgende stop is *In Vitro*, Tbilisi's succesvolste fertiliteitskliniek, die een speciaal programma heeft lopen met het Israëlische draagmoederagentschap 'Manor Medics'. "Van de honderd draagmoederschappen die we maandelijks hebben, zijn er gemiddeld zestig voor Israëlische paren, twintig voor andere buitenlandse paren en twintig voor Georgische wensouders", zegt dokter Tamar die aan het hoofd staat van de reproductieve dienst. 'Manor Medics' levert niet alleen wensouders uit Israël, maar ook artsen die maandelijks een aantal dagen bij 'In Vitro' doorbrengen. Aangezien het personeel bij 'In Vitro' karig is met informatie, kloppen we naast de deur aan, bij de *Sabakhtarashvili Clinic*. Dit is een van Tbilisi's bekendste fertiliteitsklinieken, die in 2009 werd opgericht. We ontmoeten er Arsen, het extravagante en piekfijn uitgedoste hoofd van de IVF-dienst, vergezeld van een van zijn fertiliteitsdokters, de immer enthousiaste Magda. "*Nothing is impossible*," zegt Arsen trots, "dat is ons motto."

Door het lakse juridische kader voor medisch begeleide voortplanting is er in Georgië inderdaad veel mogelijk. Artikel 143 van de wet op de gezondheidszorg staat draagmoederschap expliciet toe voor heteroseksuele paren. De wet staat niet toe dat de draagmoeder bij de geboorte aanspraak kan maken op het kind. Ze wordt zelfs niet vermeld op de geboorteakte, en daardoor is Georgië een populaire draagmoederschapsbestemming. Voorts zijn er geen juridische of medische richtlijnen in verband met medisch begeleide voortplanting. In tegenstelling tot de sterk gereguleerde Israëlische fertiliteitsindustrie is de Georgische overheid opvallend afwezig. "Dit is werkelijk de zevende hemel," beaamt Magda, "alles kan in Georgië."

We volgen dokter Magda tijdens haar dagelijkse ronde in het ziekenhuis. Ze heeft eerst een afspraak met Ana, een jonge studente aan de kunstacademie wier eicellen net zijn geoogst. Magda legt uit dat eiceldonatie een relatief eenvoudige procedure is. Eerst werd Ana's reproductieve cyclus onderdrukt via medicatie, waarna haar eierstokken met behulp van hormooninjecties overmatig werden gestimuleerd, zodat niet één, maar meerdere eicellen konden rijpen. "Dat leverde bij Ana vijftien eicellen op

van een bijzonder hoge kwaliteit", zegt dokter Magda tevreden. "Bij sommige vrouwen oogsten we tussen dertig en veertig eicellen, maar kwaliteit is vaak beter dan kwantiteit."

Ana vertelt dat ze nog wat duizelig is, maar dokter Magda stelt haar gerust. De procedure is nochtans niet zonder risico's. In tegenstelling tot sperma, dat op eenvoudige en zelfs bevredigende wijze kan worden gedoneerd, moeten eicellen operatief verwijderd worden onder plaatselijke verdoving. Bovendien bestaat er een kans op ovarieel hyperstimulatiesyndroom, wat tot buikpijn, duizeligheid, maar in sommige gevallen ook tot overlijden kan leiden. Dokter Magda vertelt dat haar grootste vrees bij eiceldonatie incest is. "Georgië is een klein land met amper vier miljoen inwoners", legt ze uit. "Wij werken maximaal drie keer met dezelfde donor, maar niets houdt haar tegen om daarna naar een ander ziekenhuis te gaan." De overheid houdt immers geen centraal donorregister bij. Dit betekent dat er via eenzelfde donor heel wat genetisch verwante kinderen terechtkomen bij verschillende families, die dat niet noodzakelijk van elkaar weten.

Een Georgische eiceldonatie kost gemiddeld 6.000 dollar, waarvan de donor tussen 1.000 en 2.000 dollar krijgt. Veel Israëlische paren verkiezen echter een joodse eiceldonor. De voorbije jaren werden dan ook enkele eicelagentschappen opgericht in de Verenigde Staten en Israël, zoals *The Chosen Egg of A Jewish Blessing*, die gespecialiseerd zijn in joodse eicellen. De marktwaarde van die eicellen ligt heel wat hoger, tussen 50.000 en 60.000 dollar, waarvan gemiddeld 8.000 dollar naar de eiceldonor gaat.

Onze volgende halte is bij Tatiana, een draagmoeder die zes maanden zwanger is en op consultatie komt voor een echografie. "Het is een tweeling", zucht ze terwijl ze haar frêle lichaam op het ziekenhuisbed heist. Meerlingen komen vaak voor bij draagmoederschap. De dokters brengen immers vaak meerdere embryo's over naar de baarmoeder van de draagmoeder om de kans op een succesvolle zwangerschap te verhogen. In tegenstelling tot de internationale medische richtlijnen die steeds vaker

een enkele embryotransfer voorschrijven, worden in Georgië gemiddeld twee tot vier embryo's ingebracht, naargelang van hun kwaliteit. We vragen dokter Magda wat er gebeurt als de vier embryo's zich succesvol innestelen. "Dan doen we een embryoreductie, waarbij één of meer foetussen in de baarmoeder worden gedood." Een meerlingzwangerschap houdt immers meer risico's in voor de draagmoeder. Bovendien verhoogt dan de kans op vroeggeboorte en dus medische complicaties voor de

baby's. Vanuit een commerciële logica dringen wensouders en draagmoederagenschappen vaak aan op meervoudige embryotransfers. Wanneer we Tatiana vragen of ze mee kon beslissen over het aantal embryo's dat in haar baarmoeder werd ingeplant, schudt ze het hoofd. "Beslissingen over het aantal ingeplante embryo's, embryoreductie en een eventuele abortus liggen bij de dokters en de wensouders", verduidelijkt dokter Magda.

DE ONZICHTBARE BAARMOEDERS VAN DE MARKT

De volgende dag zijn we te gast in Sololaki, een bohemienbuurt in het hartje van Tbilisi, bij Sofia van het *Solidarity Network Worker's Centre*, een radicale vakbond voor werknemers met een precair statuut. "Noem me maar Sopo", zegt ze, terwijl ze de mouwen opstroopt zodat de tatoeage op haar onderarm zichtbaar wordt: *dignity through struggle*. Sopo ziet er moe uit. Ze bracht de voorbije dagen door aan het stakerspiket van de metrobestuurders die een salarisverlaging en een stakingsverbod voorgeschoteld kregen. "De arbeidsomstandigheden in dit land zijn schrijnend," zegt ze, "er is geen minimumloon, geen arbeidsinspectie, geen functieclassificering, niets."

Na de neoliberale hervormingen van president Saakashvili aan het begin van de jaren 2000 werd de Georgische openbare sector volledig ontmanteld. Ook de gezondheidszorg werd gepriyatiseerd, waardoor grote commerciële spelers als *Evex Medical Corporation* het medische landschap in Georgië gingen domineren. "Het zijn bandieten," zegt Sopo, "privébedrijven die gefinancierd worden met ons belastinggeld, maar vooral inzetten op medisch toerisme voor buitenlanders, zoals bij draagmoederschap."

Onder Saakashvili werd de arbeidsmarkt bovendien gedereguleerd, in een poging om buitenlands kapitaal aan te trekken. "Als je naar de overheidswebsite gaat, staat het er bijna zwart op wit geschreven: investeer in Georgië, want we hebben een goedkoop, onderdanig en gemakkelijk uit te melken leger aan arbeidskrachten." Voor vrouwelijke werknemers lijkt de situatie nog grimmiger. Het merendeel van de vrouwen werkt in de dienstensector en klopt lange dagen voor weinig loon. Door

diepgewortelde genderstereotypen worden vrouwen niet alleen minder betaald dan hun mannelijke collega's, maar moeten ze op de koop toe nog tal van zorgende taken en klusjes op zich nemen. "Als je een vijftigurenweek draait in McDonald's voor amper 300 lari of 150 dollar per maand, lijkt een baan als eicel-donor voor 1.000 dollar een geschenk uit de hemel", stelt Sopo.

Natia, de draagmoeder die eerder ons pad kruiste, knikt: "Ik zou vijf jaar als barista moeten werken om de 15.000 dollar te verzamelen die ik als draagmoeder krijg." We ontmoeten Natia samen met Tatiana, de andere draagmoeder, en Ana, de eicel-donor die we eerder leerden kennen, in een hippe koffiebar in Mziuri Park in Tbilisi. "Met mijn baan als laborante kon ik de kinderopvang voor mijn tweejarige zoon niet betalen", voegt Tatiana eraan toe. "Draagmoederschap kan ik als alleenstaande moeder tenminste combineren met moederschap."

De dames praten opvallend vrijuit en ongedwongen zonder de meeluisterende oren van de makelaars en de dokters. Al staan ze erop dat hun anonimiteit gegarandeerd blijft. Draagmoederschap is immers taboe in Georgië, waar de orthodoxe kerk er nog altijd op toeziet dat de traditionele familiewaarden in stand blijven. "Mensen denken dat je als draagmoeder je eigen kind verkoopt", zegt Natia. Ze draagt een slobbertrui en een trouwring, ook al is ze al enkele jaren gescheiden. "Zo vallen mensen op straat me niet lastig met onnodige vragen", legt ze uit.

De drie dames willen hun werk liefst zo geruisloos en onzicht-

baar mogelijk volbrengen. Ana is een anonieme eiceldonor, die geen contact wil met de wensouders. Ook Tatiana en Natia blijven liefst onder de radar. Om geroddel in de buurt te vermijden, verhuizen ze allebei vanaf de zevende maand naar een kleine flat in het centrum vlak bij het ziekenhuis. “Op eigen kosten”, voegt Tatiana toe. Terwijl die extra kosten voor Amerikaanse of Israëlische draagmoeders betaald worden door de wensouders, moeten Georgische draagmoeders die financieren met de 300 dollar die ze maandelijks als voorafbetaling krijgen. Volgens Tatiana volstaat 300 dollar niet om alle extra uitgaven te dekken voor huisvesting, kinderopvang, zwangerschapskledij en gezonde – voor sommige Israëlische wensouders zelfs koosjere – voeding. Nu ze een tweeling draagt, krijgt Tatiana 2.000 dollar meer.

We vragen wat ze het liefst anders zouden zien in de procedure. “Meer psychologische begeleiding”, antwoordt Tatiana. Naast alle fysieke werk dat inherent is aan een zwangerschap, vereist draagmoederschap immers heel wat emotionele arbeid. Bij haar eerste draagmoederschap had Tatiana het moeilijk om de baby af te staan: “Het was een meisje, ik wou ook zo graag een dochter hebben. Na de bevalling bleef ik naar het ziekenhuis gaan om borstvoeding af te geven, tot de ouders me lieten weten dat ik niet meer welkom was.”

Naast professionele psychologische begeleiding, willen ze ook meer controle en beslissingsrecht over de procedure. Het

UNDP-rapport over gendergelijkheid in Georgië van 2018 bevestigt dat Georgische draagmoeders amper rechten genieten. In geval van medische complicaties, abortus, embryoreductie, vroeggeboorte of een miskraam bijvoorbeeld, zijn ze volledig afhankelijk van de keuzes en de goede wil van de wensouders. In tegenstelling tot Amerikaanse draagmoeders kunnen Georgische draagmoeders niet rekenen op een degelijke medische verzekering of levensverzekering. Als een Georgische draagmoeder de baby verliest tijdens de zwangerschap, wordt ze vaak maar deels uitbetaald, afhankelijk van de beslissing van de dokters of het al dan niet haar ‘fout’ was.

Ondanks die grove schendingen van hun reproductieve rechten weigeren de drie dames zichzelf als slachtoffer te beschouwen. “Het is mijn lichaam en met mijn eicellen doe ik wat ik zelf wil”, stelt Ana kordaat. Tatiana vult aan: “Ik was een slachtoffer toen ik na mijn echtscheiding voor sociale bijstand moest aankloppen bij tientallen overheidsinstellingen die me telkens van het kastje naar de muur stuurden. Het draagmoederschap was een waardevolle ervaring in vergelijking met de ellende ervoor.”

Via draagmoederschap en eiceldonatie kunnen Tatiana, Natia en Ana een inkomen verwerven in Georgië's totaal ontwrichte sociaaleconomische landschap. Bij gebrek aan een alternatief financieren ze er hun studie mee, betalen ze hun schulden af of kopen ze een huis of een nieuwe rode fiets voor hun kinderen.

VRUCHTBAAR VERZET

】 Voorlopig kunnen ze hun gang blijven gaan, aangezien het reguleren van commercieel draagmoederschap geen prioriteit is voor de Georgische regering. Ook vanuit het kamp van de draagmoeders en eiceldonoren bestaat er voorlopig weinig initiatief tot collectieve organisatie. Net als bij andere vormen van reproductieve arbeid, zoals sekswerk of zelfs moederschap, zijn het stigma en het taboe te groot om die activiteiten te bespreken of te organiseren in termen van ‘arbeid’. Ook bij de feministische beweging, die zich in andere landen vaak sterk verzet tegen draagmoederschap vanwege de uitbuiting van vrouwen en hun lichaam, blijft het in Georgië opmerkelijk stil.

Aan Israëlische kant gebeurt er ook niet veel om de pronatalistische vraag in te dammen. Er bestaan enkele opmerkelijke maar kleinschalige initiatieven zoals bijvoorbeeld *Gays Against Surrogacy*, een militant collectief van homoseksuele mannen die zich verzetten tegen commercieel draagmoederschap vanuit een expliciet antizionistische optiek.

Geen kinderen maken is een politieke daad in Israël, zegt Yossi, een van de oprichters, wanneer we hem in Tel Aviv ontmoeten

voor een gesprek. “Het voorkomt dat een volgende generatie van soldaten wordt geboren.” Een ander, minder radicaal initiatief is *Responsible Surrogacy*. Dit project werd enkele jaren geleden opgezet door Eitan Schechtman om een ethische vorm van internationaal draagmoederschap te promoten bij Israëlische wensouders. Schechtman kreeg zelf gewetenswroeging nadat hij zijn eerste baby via een Indiase draagmoeder kreeg en besloot daarom een website te lanceren met allerlei vragen en opmerkingen die potentiële wensouders in overweging kunnen nemen voor een eerlijke vorm van draagmoederschap. “Van beslissingsrecht over het aantal embryo’s dat wordt ingeplant of een contract in de taal van de draagmoeder, tot een degelijke medische verzekering of een onafhankelijke advocaat voor de draagmoeder – er zijn zoveel zaken die de procedure ethisch verantwoord kunnen maken”, oppert Schechtman tijdens een skypegesprek.

Ondanks die initiatieven draait de babybusiness tussen Israël en Georgië op volle toeren. En in dat vruchtbare klimaat kunnen zowel Israëlische als Georgische fertiliteitsmakelaars en dokters naast baby’s en familiegeluk ook megawinsten maken, dankzij het onzichtbare werk van de draagmoeders en eiceldonoren.

Literatuur

- Orna Donath, *Regretting Motherhood: A study*, Berkeley, North Atlantic Books, 2017
- Lesley Hazleton, *Israeli women: the reality behind the myths*, New York, Simon and Schuster, 1977
- The Knesset Information Centre, *Surrogacy in Israel and overseas surrogacy by Israelis: current state and the propositions of the public committee for changes*, 2012, (vertaald met de hulp van Adi Moreno), <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/mo3065.pdf>.
- United Nations Development Programme, *Gender Equality in Georgia - Barriers and Recommendations*, 2018, http://www.ge.undp.org/content/georgia/en/home/library/democratic_governance/gender-equality-in-georgia.html
- <https://www.middleeasteye.net/columns/georgia-love-israel-1821600881>
- <http://www.r-surrogacy.org/en/>

REEDS VERSCHENEN MO*PAPERS

2018

- dec 2018: Van vraagouder tot draagmoeder, De babybusiness tussen Israël en Georgië (*Sigrid Vertommen en Ailien Reyns*)
- dec 2018: Ethiopië van hongerdictatuur naar rechtvaardig bestuur? (*Sandra Galbusera*)
- dec 2018: Het einde van aids is een gevaarlijke fata morgana (*Sander Spanoghe*)
- sep 2018: Van simpele Millenniumdoelen naar warrige Duurzame Ontwikkelingsdoelen (*Jan Vandemoortele*)
- jun 2018: Is er een nieuwe schulden crisis op komst? (*Jan Van de Poel en Emiel Vervliet*)
- jun 2018: Seksmigratie als deel van de overlevingseconomie in Nigeria (*Sophie Samyn*)
- mei 2018: De rol van de privésector in de ontwikkeling: brandstof en motor tegelijk? (*Melanie Schellens*)

2017

- dec 2017: Saoedi-Arabië: revolutie van bovenaf (*Bart Peeters*)
- nov 2017: Als je geschoren wordt, moet je stilzitten - Hoe de financiële sector mobiliseert tegen een Europese transactietaks (*Lisa Kastner*)
- okt 2017: Besparingsbeleid vergroot ongelijkheid, ontwikkeling vereist echte investeringen (*UNCTAD*)
- mei 2017: Beschikt Rusland werkelijk over een gaswapen? (*James Henderson*)
- mei 2017: Armoede is de echte oorzaak van honger, agro-ecologie de oplossing (*Esmeralda Borgo*)
- jan 2017: Waarom is Oeganda militair zo actief in de regio van de Grote Meren? (*Martijn Engels*)

2016

- dec 2016: 25 jaar Belgische multilaterale samenwerking. Kan een kleine speler groot worden in multilateraal verband? (*Kris Panneels*)
- dec 2016: De multilaterale ontwikkelingssamenwerking. Wat we samen doen, doen we beter? (*Kris Panneels*)
- okt 2016: De strijd om de Europese ontwikkelingsbudgetten (*Dirk Brems en Sarah Hulsmans*)
- jul 2016: Hervrederingssamenwerking (*Gorik Ooms*)
- mei 2016: Humanitaire hulp voor deze tijd? (*Overseas Development Institute*)
- apr 2016: Buen vivir: Komt het goede leven uit Zuid-Amerika? (*Eduardo Gudynas*)
- mar 2016: De EU als "ontwikkelingsland", De universele ontwikkelingsagenda van de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen in het Europees beleid (*Dirk Brems en Julie Lamsens*)
- mar 2016: Europa redden door de democratie te herstellen (*Stephen Bouquin en Karin Verelst, Thomas Fazi*)
- feb 2016: Anno 2016 is ontwikkeling niet meer wat ze is geweest (*Emiel Vervliet*)
- jan 2016: De stille revolutie van sociaal ondernemers, Sociaal ondernemerschap als nieuwe benadering voor internationale solidariteit? (*Fons van der Velden en Pol De Greve*)

2015

- nov 2015: Het ei van Columbus voor ontwikkelingssamenwerking? (*Dirk Brems en Tina Tindemans*)
- okt 2015: Textielarbeidsters hebben sociale bescherming nodig (*Sarah Vandoorne*)
- okt 2015: De twijfelachtige kleuren van groen geld (*Gert Van Hecken en Kahlil Baker*)
- sep 2015: Zijn de opkomende landen nu gevestigde machten? (*Dries Lesage, Stijn Sintubin, Ng Sauw Tjhoi, Laurent Delcourt, Jef Van Hecken, Karin Debroey, Lien Verpoest*)
- apr 2015: Moeten kernwapens gewoon verboden worden? (*Tom Sauer*)
- apr 2015: Een TTIP van sluiert: meer vrijhandel dient de winst, niet de mensen (*Emiel Vervliet*)
- jan 2015: De ontwikkelingssamenwerking voorbij? (*Marcus Leroy*)

2014

- december 2014: Wet breekt nood, Toekomst voor rondtrekkende veehouders in Afrika? (*Koen Van Troos*)
- november 2014: #LuxLeaks (*Kristof Clerix / ICIJ*)
- oktober 2014: Nog steeds gelukkig getrouwd? Een gouden bruiloft in de ontwikkelingssamenwerking (*Gijs Justaert*)
- juli 2014: Wordt de geopolitieke kaart van het Midden-Oosten hertekend? (*David Crikemans*)
- juni 2014: We zijn allemaal verschillend. U ook? (*Rachida Lamrabet*)
- mei 2014: Gouden tijden voor de rijken? (*Paul Krugman*)
- apr 2014: Kunnen voorbehoedmiddelen de wereld redden? (*Simon Calcoen*)
- mrt 2014: Gaan de groeilanden een diepe duik tegemoet? (*Pierre Salama*)
- feb 2014: Buitenlandse berichtgeving is dood, leve de mondiale journalistiek? (*Gie Goris*)
- feb 2014: Is Afghanistan klaar voor 2014? (*Thomas Ruttig*)
- jan 2014: Ligt Pakistan op het Arabisch schiereiland? (*Bruno De Cordier*)

2013

- dec 2013: Schept microkrediet slechts een illusie van ontwikkeling? (*Milford Bateman en Ha-Joon Chang*)
- sep 2013: Kan Afrika zijn ontwikkeling zelf financieren uit hogere belastingsopbrengsten? (*Mick Moore*)
- jun 2013: Is uw gsm goud waard?
- apr 2013: Wat weten we (niet) over het geweld in Oost-Congo? (*Koen Vlassenroot, Steven Spittaels, Kris Berwouts en Nadia Nsayi*)
- apr 2013: Bestaan de Zapatisten nog? (*François Hautart*)
- feb 2013: Kan rijst West-Afrika voeden? (*Saartje Boutsen en Jan Aertsen*)
- feb 2013: Hoe komt het dat Afrika de Millenniumdoelstellingen niet haalt? (*Dimitri Van den Meerssche*)

2012

- okt 2012: Genetisch gewijzigd voedsel als oplossing voor het hongereprobleem? (*Hielke Van Doorslaer*)
- sep 2012: Kan zwart-Afrika voedselzekerheid bereiken? (*UNDP*)
- sep 2012: What is the Rise of South-South relations about? (*Sanoussi Bilal*)
- apr 2012: Hoe inclusief is onze ontwikkelingssamenwerking? (*PHOS*)
- mar 2012: Brengen verkiezingen meer democratie in Congo? (*Mieke Berghmans en Nadia Nsayi*)
- mar 2012: Wat na Busan? (*Bert Jacobs*)
- mar 2012: Kan de politiek de ontwikkelingssamenwerking redden? (*Alex Duncan en Gareth Williams*)
- feb 2012: Wordt het precariaat een nieuwe sociale klasse? (*Guy Standing*)
- feb 2012: Waarheen met de revoluties in Egypte en Syrië? (*Brigitte Herremans, Pieter Stockmans en Majd Khalifeh*)

2011

- nov 2011: Kan armoede overwonnen worden? (*Abhijit Vinayak Banerjee en Esther Duflo*)
- nov 2011: Is India goed bezig? (*Jean Drèze en Amartya Sen*)
- nov 2011: Een keerpunt voor sociale bescherming wereldwijd? (*Gijs Justaert en Bart Verstraeten*)
- okt 2011: Heeft ontwikkelingshulp zijn tijd gehad? (*Marcus Leroy*)
- okt 2011: 7 billion: development disaster or opportunity? (*Hania Zlotnik and Fred Pearce*)
- sep 2011: Erkenning van de Palestijnse staat: een game changer? (*Brigitte Herremans*)
- jun 2011: Een uitweg uit de nieuwe voedselcrisis? (*Saartje Boutsen*)
- mei 2011: Is het einde van de bevolkingsgroei werkelijk in zicht? (*Ronald C. Schoenmaeckers*)
- apr 2011: Waarom gelijkheid beter is voor iedereen (*Richard Wilkinson en Kate Pickett*)
- mar 2011: Welke toekomst voor de ontwikkelingssamenwerking? (*Nemat Shafik*)
- feb 2011: Realiteit of mythe? Minerale rijkdom als motor van het geweld in het oosten van Congo (*Rachel Perks en Koen Vlassenroot*)

2010

- dec 2010: Heeft Congo kans van slagen? (*Tom De Herdt, Kristof Titeca en Inge Wagemakers*)
- nov 2010: Heeft de crisis het draagvlak van ontwikkelingssamenwerking ondermijnd? (*Tom De Bruyn en Ignace Pollet*)
- nov 2010: De laatste energiecrisis? Betekent piekolie het einde van de homo Petroliensis? (*Elias Verbanck*)
- sep 2010: Wat doet China in Afrika en Latijns-Amerika? (*John Vandaele en Marc Vandepitte*)
- sep 2010: De millenniumdoelstellingen: wachten op de grote doorbraak? (*Lonne Poissonnier en Rudy De Meyer*)
- jun 2010: Hoe goed zijn Brazilië, China en India in armoedebestrijding? (*Emiel Vervliet*)
- mei 2010: Why is poverty a human right crisis? (*Irene Khan and Steven Vanackere*)
- mei 2010: Wat is nu eigenlijk goed bestuur? (*Emiel Vervliet*)
- apr 2010: Is er Apartheid in het Heilige land? (*Korneel De Rynck*)
- mar 2010: Water zonder grenzen? Het regionaal belang van het Afghaanse water (*Benjamin Sturtewagen*)
- feb 2010: Wat met de Cubaanse revolutie na Fidel Castro? (*Marc Vandepitte*)
- feb 2010: Leidt klimaatverandering tot oorlogen? (*Harald Welzer en Jamie Shea*)
- jan 2010: Mogen we nog dieren eten in tijden van klimaat- en voedselcrisis? (*Jonathan Safran Foer en Louise Fresco*)

2009

- nov 2009: Spionage in het hart van Europa? (*Kristof Clerix*)
- nov 2009: Hebben de ngo's hun ziel verkocht aan de minister van Ontwikkelingssamenwerking? (*Jean Reynaert en Patrick Develtere*)
- okt 2009: Chaos in Afghanistan en Pakistan? (*Ahmed Rashid en Jef Lambrecht*)
- sep 2009: De 'Gele Reus' in ademnood? (*Samia Suys*)
- sep 2009: Is ontwikkelingshulp verantwoordelijk voor de armoede in Afrika? (*Dambisa Moyo en Kumi Naidoo*)
- jul 2009: Is dit de nieuwe kolonisering? (*International Food Policy Research Institute, The Economist, vertaling Emiel Vervliet*)
- jun 2009: Kan de G20 de wereld redden? (*Emiel Vervliet*)
- apr 2009: Hoezo, vrije meningsuiting? (*Ruddy Doom en Sofie Van Bauwel*)
- mar 2009: Hebben financiële speculanten 120 miljoen mensen honger laten lijden? (*Peter Wahl, vertaling en samenvatting door Emiel Vervliet*)
- mar 2009: What is the status of human rights in Iran? (*Shirin Ebadi*)
- feb 2009: Hoe zien wij Gaza? (*Ruddy Doom en Simone Korkus*)

2008

- dec 2008: Wat is waardig werk? (*Emiel Vervliet*)
- nov 2008: Betalen de armen de prijs van een slecht beleid? (*Saar Van Hauwermeiren*)
- okt 2008: Hoeveel armen zijn er nu eigenlijk? (*Emiel Vervliet*)
- okt 2008: Blinkt alle goud? (*Catapa*)
- jul 2008: Door welke lens kijken wij naar China? (*Kristof Decoster*)
- jun 2008: Heeft Congo iets aan zijn mijnen? (*Raf Custers*)
- jun 2008: Wie zorgt er voor een échte groene revolutie? (*Jan Aertsen en Dirk Barrez*)
- mei 2008: Kan onverschilligheid dodelijk zijn? (*Forum for African Investigative Reporters, vertaling en samenvatting: Emiel Vervliet*)
- mar 2008: Levert de traditie de oplossing? (*Bert Ingelaere*)
- feb 2008: Kunnen boeren de wereld redden? (*Saartje Boutsen*)
- jan 2008: Neemt de inkomensongelijkheid in de wereld toe of af? (*Emiel Vervliet*)

2007

- dec 2007: Waar de kassa altijd rinkelt? (*Internationaal Vakverbond, vertaling: Emiel Vervliet*)
- dec 2007: Is er leven na Kyoto? (*Simon Calcoen, Peter Tom Jones, Edith Vanden Brande en Alma De Walsche*)
- okt 2007: Zijn de EPA's levensgevaarlijk? (*Marc Maes*)
- sep 2007: Ligt de Afrikaanse hemel in Barcelona? (*Roos Willems, vertaling: Emiel Vervliet*)
- jun 2007: Hoe erg is het klimaat eraan toe? (*IPCC, vertaling: Emiel Vervliet*)
- jun 2007: Redt de minister van Financiën het klimaat? (*Aviel Verbruggen, vertaling: Emiel Vervliet*)
- jun 2007: Viva el populismo? (*Emiel Vervliet en Alma De Walsche*)
- mar 2007: Veertig jaar bezetting - Hoe lang nog? (*Ludo De Brabander & Brigitte Herremans*)

2006

- dec 2006: Hoe geglobaliseerd is de islam? (*Olivier Roy*)
- dec 2006: Zit de Congolese toekomst in de grond? (*Sara Frederix en John Vandaele*)
- nov 2006: Helpt onze hulp tegen honger? (*Saartje Boutsen en Jan Vannoppen*)
- nov 2006: Wil China de wereld overheersen? (*Jonathan Holslag*)

Al deze MO*papers kunnen gratis
gedownload worden op www.MO.be/papers

